

ТАКСИСНІ ФУНКЦІЇ СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Дослідники складних безсполучникових речень звертали увагу на таку характерну їхню особливість, як співвіднесеність із складносурядними та складнопідрядними реченнями у межах спільних семантико-синтаксичних відношень між їхніми предикативними частинами. Саме це дало підстави деяким із них виділити безсполучникові складносурядні та безсполучникові складнопідрядні речення [1; 3; 4; 6; 2]. Домінанту безсполучникових складносурядних речень становлять ті, предикативні частини яких пов'язані темпоральними семантико-синтаксичними відношеннями. Були спроби окреслити потенціал засобів, що передають різні параметри часових та видо-часових співвідношень предикативних частин у таких складних безсполучникових конструкціях [5; 3]. Останнім часом ці конструкції привертають увагу лінгвістів у зв'язку з вивченням таксису – мовної категорії, що характеризує відношення одночасності, попередності, наступності та ін. між діями або станами [7, 626]. Це так зване вузьке розуміння категорії таксису, при якому аналізована функціонально-семантична категорія включає три грамеми: граему попередності, граему одночасності та граему наступності. Широке трактування названої категорії включає, окрім хронологічних відношень між названими діями, також засоби вираження логічних відношень (причини, умови, допусту, наслідку, мети тощо). Цікавою є, на наш погляд, класифікація конструкцій, підведених під категорію таксису [8, 45 - 53], за якою усі синтаксичні конструкції поділяються на три групи: в одну групу входять конструкції валентнісного таксису (ситуація, виражена дієсловом в залежній частині такої конструкції, заповнює валентність змісту чи стимулу ситуації, що називається дієсловом у першій конструкції); другу групу складають конструкції невалентнісного таксису (ситуації, виражені дієсловами в обох частинах таких конструкцій, є незалежними); третя група – це конструкції, які мають особливу семантику, однак незалежні ситуації, виражені в обох частинах такої конструкції, супутно пов'язані таксисними відношеннями. Йдеться про такі конструкції, як, наприклад, причинові, умовні, допустові, наслідкові, цільові тощо, в яких як фонові обов'язково присутні і таксисні відношення між частинами конструкції, хоча самі по собі ці конструкції таксисними не вважаються [8, 51; 53]. Жорстких меж між названими групами не спостерігається. Всі групи мають ті чи інші спільні параметри, однак найбільш тісно пов'язуються між собою конструкції невалентнісного і фонового таксису, в яких виражаються незалежні ситуації. Щодо можливостей виражати семантику таксису, то з-поміж усіх складних безсполучникових речень такими є насамперед конструкції з однофункціональними предикативними частинами, а саме речення перелічувальної семантики [5], одні з яких мають значення одночасності дій, фактів, явищ, інші – значення послідовності. Кожна з частин безсполучникових речень першого різновиду незалежно від способу її вираження виступає семантично і структурно рівнозначним компонентом, відтворені ними дії і факти об'єднані одним часовим відрізком. Компоненти ряду, що виражають часову послідовність, семантично рівноправні у відношеннях один з одним. Дії, факти і явища, що передаються подібними сполуками, не перебувають у смисловій залежності одна від одної. Названа дієсловом попередніх компонентів дія не викликає дій наступних частин ні вираженням часу, ні семантикою головного

члена. Конструкції перелічувальної семантики із значенням послідовності фіксують перелік дій, фактів і явищ, які темпорально змінюють одні одних без їх внутрішнього взаємозв'язку [5: 43]. Значення послідовності у реченнях перелічувальної семантики засвідчується і в конструкціях з мінімальною кількістю складників, і в реченнях з більшим числом компонентів. Як і конструкції з перелічувальною семантикою із значенням одночасності, аналізовані складні утворення значеннєво споріднені і з складносурядними, у яких конститuentи пов'язані єднальними сполучниками; вони вважаються синтаксичними синонімами. Безсполучникові складні речення становлять перелік дій і фактів без їх виділення. У сполучникових утвореннях повторювані сполучники підкреслюють виділення перелічуваних одиниць, а завершальний вказує на закінченість переліку. Серед конструкцій з різнофункціональними предикативними частинами такими є речення з відношенням детермінації, а саме «складні безсполучникові утворення, у яких детермінуючий компонент називає час дії, протягом якої і в час якої або після якої здійснилась, здійснюється чи здійсниться інша дія, виражена дієсловом-присудком наступної частини» [5, 91]. Ці дві групи безсполучникових конструкцій (з однофункціональними частинами і окремі з різнофункціональними) являють собою невалентнісний і валентнісний таксис.

1. Складні безсполучникові речення, які експлікують граему одночасності

Безсполучникові складні конструкції виражають граему одночасності насамперед за умов, коли присудки обох предикативних частин мають форму теперішнього часу: *Одна [частина] розсипається по садибі; друга, з ним самим на чолі, прямує в хату, ніби в свою власну, не спитавшись дозволу і не глянувши на господаря (В. Барка); Радіють* куцозорі реставратори історії, *тріумфує* міщанство (О. Довженко).

Названі синтаксичні конструкції, окрім таксисних відношень синхронності дій, можуть реалізувати зіставні відношення: *Птахи відлітають* восени – людина *ж* восени *повертається* з вирію своїх мандрівок (Є Гуцало).

Безсполучникові конструкції з дієсловами-присудками у формі теперішнього часу теж спеціалізуються на вираженні відношень синхронності дій: *У голові пати пролітає* тисяча дум, *старече його серце часто колотиться* від напруги, *сховані під скатеркою стола пальці стискаються й стискаються* в кулаки (С. Склярєнко); *Сонце пече, трава пахне, рай та й годі* (Г. Тютюнник). У першому реченні спостерігаємо неповну (інклюзивну) одночасність.

Іноді форма теперішнього часу дієслова-присудка першої предикативної частини є фоном, а наступні предикативні частини подають характеристику суб'єкта: *Володько стоїть, руки заложені за спину, очі вперті в прозору, жовтаву воду, на обличчі задума* (У. Самчук).

Присудки складної безсполучникової конструкції мають форму “теперішній час – минулий час доконаного виду”, і таке морфологічне вираження присудків теж представляє синхронний характерний дії: *Менший при столі ворушить* книжку; *старший присів* під стіною в міжвіконні (В. Барка).

Досить поширеними є елементарні й неелементарні безсполучникові конструкції з таксисними відношеннями синхронності дій або станів, у яких дієслова-присудки виражені формами недоконаного виду: *Літні сутінки огортали* дерева, *пахло терпко* листя (Вал. Шевчук); *Руки твої обіймали* мене, *губи твої цілували* мене (Д. Павличко); *Обважнілі* дерева *стояли* в ситому сяєві сонця, *скрізь панував*

дозрілий спокій (Є. Гуцало); Ліля **бавилась** із чорно-білою морською свинкою; у свинки збуджено **тремтіли** довгі білі вуса (Ю. Щербак); **Йшли** понад Зозулькою, по той бік річечки **жовтіли** колгоспні стерні, по цей **сіріли** городи, до них **прилягали** зелені лужки зі скошеними отавами, густо заюшені росю (Ю. Мушкетик); Там **стояли** ночви з квасолею, порожній кадівб, **висіли** вінки цибулі та низка сушених лісових яблук-кислиць, **валялося** всіляке сміття (Ю. Мушкетик); Сашко **стояв** посеред двору, перед ним у пожухлій траві **біліли** дві стежки (Ю. Мушкетик). У поданих вище реченнях спостерігаємо вживання минулого часу в значенні теперішнього.

Подекуди минулий час недоконаного виду дієслова-присудка першої частини є фоновим, другий присудок - форма минулого часу недоконаного виду, і така конструкція експлікує відношення одночасності стану й дії: Так **стояв** він, **прислухаючись** до шамотіння дощу; **зрідка скреготали** пружини в дивані (Ю. Щербак). У поданій вище конструкції спостерігаємо явище інклюзивної неповної одночасності, тому що початок дії другої частини не пов'язаний з початком дії першої частини речення.

Минулий час недоконаного виду присудка першої частини називає загальну дію, минулий час недоконаного виду другого предиката – часткову (дії відбуваються синхронно): На сусідній горі **зводились** нові будинки, **повільно повертались** коромисла підйомних кранів (Ю. Щербак). Перший присудок є узагальненням щодо другого. Такий різновид таксисних відношень прийнято називати “псевдоодночасністю”.

Форми минулого часу доконаного виду присудків складного безсполучникового речення також позначають одночасні дії або стани : **Прорвалися** наші, **прорвалися** й німці! (М. Стельмах); **Шийка** колби **запітніла**, **склянка** **дихала** парю (Ю. Щербак); Князь Володимир **щасливо повернувся** з Свіонії, разом з ним **приїхало** й дві тисячі воїв Олафа Скетконунга (С.Скляренко); Рогнедь **опустила** очі долу, **впали** й руки її – в'ялі, **безсилі** (С.Скляренко); А Люся знову **спалахнула**, цього разу в неї на очах і **справді забриніли** сльози (Ю. Мушкетик).

Спорадично функціонують безсполучникові конструкції, у яких аспектуальні характеристики дієслів-присудків не збігаються, однак вираження синхронності дій залишається можливим: Кімнату **освітлювала** невелика лампочка, **дроти** від неї **повисли** униз до акумулятора (Ю. Мушкетик); Один **сів** на ноги, другий **тримав** за плечі (Ю. Мушкетик).

Неелементарні безсполучникові конструкції з дієсловами - присудками, вираженими формами минулого часу доконаного виду, називають кілька одночасних дій, і в такому реченні спостерігаємо паралелізм дій і станів: Вантажники **бігали** з мокрими чубами, **нервувався** станційний вагар, **нервувався** Микола й сам **ставав** у поміч, **вергав** важкого, у центнер, **ящика** на двометрову висоту (Ю. Мушкетик).

Отже, складні безсполучникові речення перелічувальної семантики спеціалізуються насамперед на вираженні одночасних дій, процесів чи станів і одним з визначальних засобів невалентнісного таксису.

2. Складні безсполучникові речення, які експлікують граему неодночасності

Складні безсполучникові конструкції, які спеціалізуються на вираженні асинхронності дій, є більш різноманітними не тільки в аспекті морфологічного вираження дієслів-присудків, а й в експлікації семантико-синтаксичних відношень.

Послідовність дій створюється тоді, коли дієслова-присудки виражені формами “минулий час доконаного виду – минулий час недоконаного виду”: *Чай вистиг, китайська заварка тхнула трав'яною осінньою гіркотою* (Ю. Щербак); “минулий час доконаного виду – минулий час доконаного виду”: *Посуд побився, хліб викотивсь на брук* (О. Довженко); *Микола поминув Здорин клин – літні пасовища, далі дорога пішла попід лісом – спочатку сосновим, а далі мішаним* (Ю. Мушкетик). У складних безсполучникових конструкціях на зразок *Вони поставили її на стіл, потім Махов підняв клітку трохи вгору й витяг з-під неї кілька чистих аркушиків* (Ю. Щербак); *Вона вийшла, слідом за нею поспіхом подалась Ліля* (Ю. Щербак); *Велта замкнула двері, вони стрімголов побігли вниз* (Ю. Щербак); *Гнат вийняв засмальцьований блокнотик, розгорнув його, з-поміж листочків посипалися крихти і тютюнова потеруха* (Г. Тютюнник); *Насипали йому могилу, посумували трохи та й забули* (С. Васильченко) маємо випадки дистантної наступності. Дієслова-присудки частин безсполучникового речення можуть мати й таку форму: “минулий час недоконаного виду – минулий час доконаного виду”: *Шлях вів усе вище й вище на гору, нарешті вони опинились перед зачиненими ворітьми фортеці* (С.Склярєнко).

Безсполучникові складні речення, дієслова-присудки яких мають форму “минулий час доконаного виду – минулий час доконаного виду,” також на мовно-мовленнєвому рівні експлікують причиново-наслідкові відношення (причина обов'язково передує наслідкові):

Тимко швиргнув занозу на землю, вона вдарилася об в'їя і глухо дзенькнула (Г. Тютюнник); *Хтось жартома штовхнув його, він поточився і наступив Денисові на ногу* (Г. Тютюнник); *Важкий кулак бухнув їй межі очі, вона знову впала обличчям у куряву* (Вал. Шевчук); *Дорошенко перевернула м'ясо – воно зашкварчало ще дужче* (Ю. Щербак); *Вдарив дзвін, Єпіфаній прокинувся* (Р. Іванчук); *Грюкнув кулаком по столу – підстрибнув хліб і ніж на піваршина* (О. Довженко). Це так званий фоновий таксис (таксисна функція є супутною).

Послідовність дій реалізується також за допомогою наступних безсполучникових речень: “минулий доконаного виду – теперішній час – теперішній час”: *Загавкали пси, стукає в сінях, відкриваються двері* (О. Довженко); “ минулий час доконаного виду - минулий час доконаного виду – минулий час доконаного виду”: *Кузько запалив загалу цигарку, підсунув на потилицю порваний картузик, голубі, як весняне небочко, очі налилися собачою тугою* (Г. Тютюнник); *Вона розжалобилася, з очей потекли сльози, хустка її набік зсунулась* (У. Самчук); “минулий недоконаного виду - минулий доконаного виду”: *Їздили аж до гирла Десни, там зійшли й гуляли по луках* (Ю.Мушкетик).

На послідовність дій указують безсполучникові конструкції, в яких одне дієслово-присудок виражене формою минулого часу недоконаного виду, а інше – формою майбутнього: *Нас вони учора продавали, вас вони узавтра продадуть* (Б. Олійник). Аналогічною є функція й наступних конструкцій, де дієслова-присудки мають форми: “минулий час доконаного виду – майбутній час доконаного виду “: *Пройдеш сам – застигне слід далиною голубою* (Д. Павличко);” минулий час доконаного виду – теперішній час”: *Вийшов за село, глянув – у млині світиться* (Г. Тютюнник);” минулий час доконаного виду – безособова форма “ (окрім таксисних, тут виражаються причиново-наслідкові відношення, які і є визначальними): *Патріарх удихнув на повні груди чистого, прохолодного повітря:*

йому було добре (Вал. Шевчук); Вітер шугнув за пазуху – лоскітно під грудьми (Б. Олійник).

Для безсполучникових конструкцій з дієсловами-присудками у формі теперішнього часу функція послідовності дій не є типовою: Трактор **тягне** культиватор, рівний слід за ним **лягає** (Ю. Щербак).

Досить рідко натрапляємо на безсполучникові конструкції з функцією послідовності дій, у яких дієслова-присудки мають форми: “теперішній час (у значенні минулого) – минулий час доконаного виду” : Князь Володимир **вище підносить** руку з грамотою, ось він щось **сказав** (С.Скляренко).

Дієслова-присудки безсполучникового речення у формі “майбутній час доконаного виду – теперішній час” реалізують значення послідовності дій або станів, однак відношення умови й наслідку є виразнішими: **Глянеш** – око **радіє** (У. Самчук); **Ступить** – земля **гнеться** (У. Самчук).

Багатокомпонентне складне безсполучникове речення, у якому дієслова-присудки виражені формами “минулий час доконаного виду - майбутній час доконаного виду – еліпсований майбутній час” експлікує послідовність дій: Трохи **лишилось** харчів для дітей, - **віддаси**, тоді їм **смерть** і нам з ними (В. Барка).

Безсполучникові складні речення, у яких дієслова-присудки виражені формами “минулий час доконаного виду – минулий час доконаного виду”, окрім таксисного відношення послідовності дій, експлікують також семантико-синтаксичні відношення причини: *Думки в Оксена обірвалися: в кабінет зайшов завгосп артілі Григій Тетеря* (Г. Тютюнник) <-> *Думки в Оксена обірвалися, бо в кабінет зайшов завгосп артілі Григій Тетеря; Над Дніпром настала велія тиша – гребці опустили в воду довжелезні свої весла, керманічі залишили стерна, тільки вода дзюркотіла за бортами, десь глухо гупнула, упавши в воду, підмита бистрею круча* (С. Скляренко). Аналогічні відношення експлікують також конструкції з дієсловами-присудками у формах “ минулий час доконаного виду – майбутній час доконаного виду”: *Оленка зраділа: мама знов подивиться на працю* (В. Барка) <-> *Оленка зраділа, бо мама знов подивиться на працю;* „теперішній час – минулий час доконаного виду”: *Навіть миша проситься під плащ, вимокла під мжичкою до нитки* (Б. Олійник) <-> *Навіть миша проситься під плащ, бо вимокла під мжичкою до нитки.*

Таксисне відношення із значенням послідовності дій і відношення часу або умови виражаються в українській мові безсполучниковими реченнями, у яких дієслова-присудки мають такі форми: “минулий час недоконаного виду – минулий час недоконаного виду”: **Вставало сонце – вставав і він** (У. Самчук); “майбутній час доконаного виду – майбутній час доконаного виду”: **Почуввають вони себе чудово - підійдете до лабораторії, самі побачите...** (Ю. Щербак); **Проженуть** з посади – **попід вікнами не підеш** (С.Васильченко);” імператив – футуральний інфінітив – майбутній час”: **Пожди, почнуть приходить твої квитанції – побачиш** (Ю. Мушкетик);” імператив – майбутній час недоконаного виду: **Сідай на призьбі - розказувати буду** (М. Стельмах).

Експлікація відношень “ умова – наслідок” можлива тоді, коли дієслова-присудки мають таке морфологічне вираження: “майбутній час доконаного виду– безособова форма “ : **Волга розіллється навесні – кінця-краю не видно** (Ю. Щербак); **Попустять віжки, - ніби вже й вільніше** (Б. Олійник); “інфінітив – інфінітив”: **Отже, наша місія**

– **запалити** темний люд вогнем своєї віри, тоді **зможемо** спокійно звідси **їхати** (Вал. Шевчук).

Окремі складні безсполучникові неелементарні речення спеціалізуються на вираженні дій, які відбуваються паралельно: *Сонце **сповзало** по небі, **подував** західний вітер, час від часу **спадали** листочки, **вертілися** в повітрі й **припадали** до сухої землі* (У. Самчук); *Сам їх **складав**, сам **читав**, сам **мав** від того неабияку **втіху*** (П. Загребельний). У наступному складному безсполучниковому реченні названі одночасні дії, а також послідовність дій, що являє собою складну таксисну ситуацію: *В небі **хмарка**, наче білий лебідь, **попливла** в далекій краї, **вітер** спілі колоски **теребить**, а я руки **згадую** твої* (Д. Павличко). У поданих вище реченнях дієслова-присудки мають різні морфологічні форми.

У деяких складних безсполучникових реченнях, незважаючи на ідентичність форм дієслів-присудків, важко встановити характер перебігу дії в часі: ***Мінялись** краєвиди, **мінялись** настрої; **мінялась** флора, люди, обрії...* (І. Багряний). Це, очевидно, залежить від авторського задуму.

Парцельовані безсполучникові речення є конструкціями експресивними, такими, де особливу увагу акцентовано на другій частині, особливо на наступних послідовних діях: *Лаврін **стрибнув** у яму. За ним **спустився** туди й Микола. **Копнув** кілька разів і **запитав**: - А німець?* (Ю. Мушкетик).

Отже, основна функція складних безсполучникових неелементарних і особливо елементарних речень – виражати таксисні відношення синхронності/ асинхронності дій, які схематично можна подати у такому вигляді: “ А одночасне з В”, “ А передує В”, “ В наступає після А” тощо. Для цього названі конструкції використовують увесь арсенал морфологічних засобів, а саме – різні темпорально-аспектуальні характеристики предикатів. Складні безсполучникові конструкції є одним з головних засобів невалентнісного таксису, а також досить часто окрема група безсполучникових речень (ті, у яких реалізуються семантико-синтаксичні причинові, умовні, наслідкові тощо відношення) репрезентує фоновий таксис.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка . – К.: Рад. шк., 1949.
2. Ващенко В.С. Українська мова. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1959.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К., Либідь, 1993. – 368 с.
4. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис. – М., 1958. – Ч.2.
5. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Х., 1980.
6. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1963.
7. Українська мова. Енциклопедія./ Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. К.: « Укр.енцикл.», 2000. – 752 с.
8. Храковский В. С. Категория таксиса (общая характеристика). // Вопросы языкознания. – 2003. - № 2. – С. 32 – 54.